

**МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ**

ЛИСИНЮК МАРИНА ВІТАЛІЇВНА

УДК 008:81'272

**МОВА ЯК УНІВЕРСАЛЬНА ФОРМА БУТТЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ
КУЛЬТУРИ**

26.00.01 – теорія та історія культури

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата культурології**

Київ – 2019

Дисертацією є кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Роботу виконано у Київському національному університеті культури і мистецтв, Міністерство культури України.

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент
Пилипів Володимир Іванович,
Приватний вищий навчальний заклад
«Київський університет культури», ректор.

Офіційні опоненти: доктор культурології, доцент
Яковлев Олександр Вікторович,
Національна академія керівних кадрів культури
і мистецтв, професор кафедри мистецтвознавчої
експертизи;

кандидат культурології
Лисенко Любов Володимирівна,
Національна музична академія України
імені П. І. Чайковського, доцент кафедри мов.

Захист відбудеться 31 травня 2019 року о 16.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.807.02 у Київському національному університеті культури і мистецтв за адресою: 01601, м. Київ, вул. Є. Коновальця, 36.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Київського національного університету культури і мистецтв за адресою: 01601, м. Київ, вул. Є. Коновальця, 36.

Автореферат розіслано 26 квітня 2019 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

А. М. Підлипська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Враховуючи складну етнокультурну і мовну ситуацію в сучасному українському суспільстві, на державному рівні робляться спроби сформуванню чітке ставлення до мовних процесів, створити сприятливі умови для збереження багатства і розвитку української мови. Однак формування ефективної мовної політики, скерованої на підтримку української мови як одного з найважливіших елементів національної культури та етнокультурної ідентичності, неможливе без урахування соціокультурного контексту її еволюції.

Формування модерних національних ідентичностей, розпочате у ХІХ ст. у більшості європейських народів, які не мали власної державності і перебували в складі багатонаціональних імперій, істотно вплинуло на становлення національних мов. Зокрема, культурно-історичні умови функціонування української мови на українських підросійських землях мали принциповий вплив на подальший її розвиток і багато в чому спроектували соціокультурні проблеми, які характеризують сучасне її функціонування. Відтак, логіка наукового аналізу вимагає особливу увагу звернути на проблему мовної ідентичності, ролі мови у розвитку національної культури. Але складність такого аналізу полягає в неоднозначному розумінні ролі мови в соціокультурних процесах: одні дослідники розглядають мову як основну умову культурного розвитку, другі – як його результат, треті – як носій смислів етнічної культури, четверті – як спосіб самовираження біосоціальної природи людини тощо. Систематизувати ці погляди найбільш доцільно з використанням культурологічного підходу, який дає змогу розглядати мову як явище культури й один із значущих етногенеруючих чинників.

Особливого значення набувають дослідження аспектів мови, пов'язаних з її функціями в якості форми буття національної культури. Попри вагомий внесок дослідників у розробку таких проблем, як мова і культура (В. Кононенко та ін.), мова й етнос (Є. Верещагін та ін.), мова і суспільство (О. Кулакова та ін.), мова і художня література (Н. Слободянюк та ін.), багатоаспектний характер мови, зокрема питання історичного побутування української мови, у сучасній культурології залишається однією з украй мало опрацьованих тем. Це спонукає до більш широкого осмислення специфічних особливостей взаємодії мовних і соціокультурних процесів не лише в сучасному соціумі, а й в історичній ретроспективі.

Мета дослідження – з'ясувати роль мови у розвитку національної культури та на прикладі української писемності розкрити значення мови у національно-культурній ідентифікації українців.

Відповідно до мети визначено такі **завдання**:

- розкрити науково-теоретичні та методологічні засади дослідження;
- з'ясувати характер взаємовпливу цивілізації і мови;
- виявити специфіку мовної картини світу;
- дослідити мову як етнокультурну ознаку;

- виявити особливості «українського питання» в контексті цензурної політики Російської імперії;
- з'ясувати внесок представників письменства у процес становлення української літературної мови як одного з чинників формування національно-культурної ідентичності.

Об'єкт дослідження – мова як явище національної культури.

Предмет дослідження – ознаки мови як універсальної форми буття національної культури.

Хронологічні і територіальні межі дослідження охоплюють територію українських земель, інкорпорованих до складу Російської імперії, для яких протягом XVIII–XIX ст. характерні процеси, з одного боку, становлення української літературної мови, а з іншого, зниження її соціального престижу за рахунок обмеження сфер її використання, цензурної політики тощо.

Методи дослідження. Найбільш значущими для дослідження стали такі підходи: системний, який дав змогу розглянути мову як цілісну систему з урахуванням усіх її складників; комплексний – всесторонньо дослідити особливості трансформації української мови у взаємозалежності з різними соціокультурними змінами; феноменологічний – розглянути мову як феномен культури; культурологічно-історичний – простежити зміни, що відбувалися у сфері мовлення в певний культурно-історичний період; а також загальнонаукові методи (аналізу і синтезу, формалізації, абстрагування та ін.), використані для формування чіткого уявлення про мову як форму буття культури. Методологія дослідження ґрунтується також на застосуванні міждисциплінарного підходу в межах парадигми системності й наукового плюралізму, що передбачає звернення до методологічних підходів, синтезованих з різних галузей соціогуманітаристики (культурологія, філософія, соціологія, лінгвістика та ін.) з метою глибшого проникнення в сутність досліджуваного феномена й отримання максимально повного знання про нього.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в дослідженні

вперше:

- окреслено роль української мови у процесі національного самовизначення протягом XIX ст.;
- з'ясовано сутність взаємовпливу цивілізації як соціальної системи і мови як найважливішого комунікативного та інформативного засобу людської діяльності;

удосконалено:

- уявлення про мову як форму буття національної культури, як засіб трансляції культурного досвіду, який впливає на людину через закладену в мові картину світу, світосприйняття тощо;
- знання про особливості сприйняття українського мовного питання громадськими та науковими колами Російської імперії;

набули подальшого розвитку:

- уявлення про те, що всупереч офіційним ідеологічним настановам на теренах Російської імперії до української мови ставилися неоднозначно: або як самостійної мови, або наріччя російської;
- знання про суспільно-культурні погляди діячів українського руху XVIII–XIX ст., зокрема представників письменства на статус української мови та шляхи її розвитку.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості їх застосування в розробці різноманітних проектів у сфері культури і державних програм з розвитку української мови, здатних суттєво вплинути на позитивне розв'язання конфліктних моментів, характерних для сучасної мовної ситуації в Україні. Матеріали дослідження можуть бути використані у викладанні курсів з теорії та історії культури, культурології та ін.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною роботою, здійсненою в галузі теорії та історії культури. Теоретичні обґрунтування, практичні розробки, фактологічні дані, висновки й положення наукової новизни здобуті автором у результаті самостійних досліджень. Всі наукові публікації є одноосібними.

Апробація матеріалів дослідження здійснювалася на міжнародних та всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції «Культурні і креативні індустрії: історія, теорія та сучасні практики» (Київ, 2017); XXVI Міжнародній науковій конференції «Мова і культура» (Київ, 2018); Всеукраїнській науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених НАКККіМ «Інформаційна діяльність, документознавство, бібліотекознавство: історія, сучасність, перспективи» (Київ, 2018); третій Всеукраїнській науковій конференції «Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики» (Київ, 2018); науково-практичній конференції «Традиційна культура в умовах глобалізації: збереження автентичності та розвиток креативних індустрій» (Київ, 2018).

Публікації. Основні положення, наукові результати та висновки дослідження висвітлені в 12 одноосібних публікаціях, 5 із яких опубліковано у фахових виданнях, затверджених МОН України, 2 – у виданнях, внесених до міжнародних наукометричних баз, 5 – праці апробаційного характеру.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (295 найменувань), додатку. Загальний обсяг дисертації становить 198 сторінок, із яких 160 – основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано вибір теми дослідження, визначено мету, завдання, об'єкт і предмет, подано методологію, наукову новизну, розкрито практичне значення одержаних результатів, наведено дані про особистий внесок здобувача, апробацію та кількість публікацій, структуру та обсяг дисертації.

У Розділі 1 «Мова як об'єкт наукового пізнання» висвітлено стан наукового розроблення проблеми та визначено методологічні підходи до її аналізу.

У підрозділі 1.1. «Стан наукової розробленості проблеми» подано огляд наукової літератури з теми дослідження.

З'ясування суті співвідношення феноменів «мова» і «культура» ускладнене відсутністю чіткого визначення поняття «культура», яка часто ототожнюється або із суспільством у цілому, або з оречевленою працею, або з усією сукупністю духовних і матеріальних цінностей, створених людиною (П. Сорокін, А. Тойнбі, О. Шпенглер та ін.). Діапазон варіантів трактування ролі мови в культурному процесі включає повне розчинення мови в культурі (І. Левяш та ін.) або заперечення прямого взаємозв'язку обох феноменів (А. Тойнбі). Багатьом дослідникам властиве вживання терміна «мова» у розширеному значенні, що містить, крім вербальної мови, виражальні засоби мистецтва (О. Шпенглер). Проблеми мови у контексті культури осмислені у працях Ф. де Сосюра, Н. Хомського, Е. Сепіра, Б. Уорфа та ін. Окремі аспекти прояву культури у поведінкових діях, комунікативних практиках, ментальних моделях проаналізовано Г. Гачевим, О. Панаріним, В. Шаховським та ін. Мова є предметом вивчення і в межах нових дослідницьких напрямів: лінгвофольклористики (Т. Беценко та ін.), міфолінгвістики (С. Агранович та ін.), етнолінгвістики (О. Потебня та ін.), етноконфліктології (Ю. Сорокін та ін.). Напрямок етнографії мови як теорії і методу аналізу мовних вживань у соціокультурному контексті представлено у працях Д. Хаймса, Дж. Баумана та ін.

Означена проблема є досить новою для культурології, на відміну від лінгвістики і філософії, де сформовано широке уявлення про різні аспекти вивчення мови. Зокрема, вченими розглянуті такі питання функціонування української мови, як: функційна та стильова диференціація староукраїнської мови (В. Русанівський та ін.), явища диглосії (Ю. Шевельов), білінгвізму та полілінгвізму (В. Передрієнко та ін.), природа руської мови як спільної мови для українців та білорусів (І. Огієнко та ін.), діахронні соціолінгвістичні підходи до аналізу функціонування і статусу мови (О. Могильницький та ін.), мовна свідомість у діахронії (Л. Гнатюк та ін.), характер контактування української мови з іншими мовами як один із чинників, що береться до уваги при виробленні засад періодизації історії української літературної мови (О. Горбач), роль позамовних чинників у розвитку української мови в XVIII – на початку XX ст., а також широкий спектр її взаємин з іншими слов'янськими та неслов'янськими мовами (С. Семчинський, О. Гузар, Дж. Томас та ін.). Функціонування української літературної мови у зв'язку з процесами загальної демократизації життя суспільства, активного обговорення проблем, пов'язаних із набуттям українською мовою статусу державної та умовами її присутності в інформаційному просторі України, у різних сферах суспільного життя, в повсякденному спілкуванні її громадян, а також у житті української діаспори аналізується у працях Б. Ажнюка, Л. Масенко та ін.

У підрозділі 1.2. «*Концепції мови як форми існування національної культури*» розглядається досвід вивчення мови провідними дослідниками – філософами, лінгвістами, культурологами та ін.

Одним із перших, хто звернув увагу на нерозривний зв'язок мови і національної культури, був В. фон Гумбольдт, який виступив з ученням про мову як «засіб формування нації» на основі спільності культури, що виражає самобутність «духу народу». Згідно з Гумбольдтом, мова – не просто засіб спілкування людей, а частина національної ідентичності, необхідна для розвитку духовних сил людини. Подальший розвиток концепція «народного духу» отримала в працях Й. Г. Гердера і Й. Г. Фіхте, які від просвітницької ідеї в поясненні причин різноманіття індивідуальності народів прийшли до розуміння своєрідності і творчої сили народного духу як основи побудови держави-нації. Підкреслюючи важливість врахування культурних і мовних особливостей народів, які виникли в специфічному фізичному оточенні й історичному розвитку, Гердер заклав основи досліджень етнокультурної ідентичності. Й. Г. Фіхте вказував на пріоритет національної мови і національного характеру у визначенні національних кордонів, на важливість мови в боротьбі за збереження культурної ідентичності.

Мову в якості одного з найбільш важливих компонентів у поняття культури включив Ф. Боас. Дослідження його учнів, Е. Сепіра і Б. Уорфа, зумовили визнання принципу лінгвістичної відносності, згідно з яким «картина світу» залежить не стільки від об'єктивного предметного оточення людини, скільки від граматичної і лексичної структури її мови. Н. Хомський ініціював концепцію генеративної трансформативної граматики, під впливом якої з'явилися точки зору про повну необґрунтованість будь-якого зв'язку між мовами і культурами, що негативно позначилося на дослідженнях у сфері мовного та культурного різноманіття. Основоположник напряму етнолінгвістики М. Толстой визнавав тісний зв'язок мови і культури, але водночас підкреслював складність і неоднозначність їх взаємовідносин. Д. Ліхачов вважав, що культура кожного народу має право на збереження своєї мови як основного засобу вираження і збереження духовно-моральної своєрідності нації, форми побутування національної самосвідомості як носія культурних норм, цінностей та ідеалів. Визнання діалогового характеру культури призвело до усвідомлення М. Бахтіним необхідності звернення уваги на культури і мови у розумінні світу. С. Тер-Мінасова обґрунтувала, що людина як носій мови обумовлює зв'язок останньої із культурою. Таким чином, вченими визнається й обґрунтовано доводиться нерозривний зв'язок мов і культур як основних компонентів етнокультурної ідентичності на основі репрезентативної функції мови.

У **Розділі 2 «Мова як засіб трансляції культурного досвіду»** з'ясовано характер взаємовпливу цивілізації і мови, розкрито специфіку мовної картини світу, а також проаналізовано мову як етнокультурну ознаку.

У підрозділі 2.1. «*Характер взаємовпливу цивілізації і мови*» з'ясовано сутність мови як компонента цивілізаційної цілісності.

Вивчення питання про співвідношення феноменів мови та цивілізації багато в чому ускладнюється наявністю взаємовиключних концепцій цивілізації, що призводить до варіювання уявлень про відносини досліджуваних об'єктів. У трактуваннях останньої як соціокультурної цілісності висновки стосовно мови зроблені в межах положень, що характеризують взаємодію мови і культури, і лише частково варіюються залежно від критеріїв, визнаних основними при виокремленні локальної цивілізації. В межах лінійного підходу розробка питань мови обмежується констатацією важливої ролі писемності в цивілізаційному розвитку (В. Келле та ін.). Більшістю представників циклічного підходу мовним принципам відводиться незначна роль: в одних авторів цивілізації являють собою мовні та етнічні групи, об'єднані спільною мовою чи етнічним походженням (М. Данилевський та ін.), в інших є суто державними об'єднаннями, заснованими на державній і мовній єдності (О. Шпенглер та ін.). Представлена в термінах концепцій діалогу проблема «мова і цивілізація» демонструє жорстке протиставлення цивілізаційного і культурного зрізів соціального буття і, відповідно, ознаки регресу мови в цивілізації, який проявляється в її вихолощуванні, уніфікації, відчуженні від справжнього життя і творчості. Очевидно, саме трактування сутності цивілізації провокує гіпертрофований акцент на однорідних закономірностях, не залишаючи аналітичних інструментів для аналізу можливих інших відносин між мовою і цивілізацією. Таким чином, цивілізаційні концепції та пов'язані з ними трактування мовної проблематики не дають достатніх методологічних інструментів для аналізу труднощів і взаємозалежностей цивілізаційного і лінгвістичного процесів, що спонукає до глибшого дослідження проблеми взаємодії мови і культури.

У підрозділі 2.2. «*Специфіка мовної картини світу*» з'ясовано роль мови у науковій, міфологічній і релігійній картинах світу.

Мовна картина світу – специфічна система, яка визначається двома основними детермінантами: закони мови, а також характер і зміст картини світу. Картина світу є поняттям для позначення понятійно-образної форми знання. Маючи складну структуру, елементи якої та їх співвідношення залежать, у першу чергу, від характеру об'єкта і рівня історичного розвитку суспільства, картина світу несе певне історично конкретне, смислове та функціональне навантаження. Найбільш принципова класифікація картини світу дає змогу виокремити три її типи: наукову, міфологічну, релігійну, кожна з яких специфічно відображає один і той самий об'єкт. Типам картини світу властивий знаковий характер, при цьому спільним для них знаком є мова, яка в картинах світу виконує певні функції: форма вираження, спосіб позначення, інструмент пізнання і регулювання. Мовна картина світу не лише є формою вираження існуючих картин світу, а й активно впливає на характер функціонування кожного з типів. Характер мовної картини світу залежить від основних ознак і функцій типу картини світу і сприяє формуванню і закріпленню цих ознак. Таким чином, мова, як спосіб інтерпретації картини

світу і комунікації в процесі створення, трансляції й освоєння картини світу, є умовою функціонування останньої.

У підрозділі 2.3. «*Мова як етнокультурна ознака*» з'ясовано сутність мови як ознаки етносу та етнічної культури.

Серед точок зору на співвідношення внутрішньо-структурних й екстраструктурних чинників мовної еволюції найбільш переконливими є концепції, що визнають подвійну залежність мови від свого внутрішнього механізму та від середовища, в якому вона функціонує. Зв'язок мови з екстралінгвістичними чинниками є її невід'ємною ознакою, оскільки мова покликана задовольняти комунікативні потреби спільноти. Мовна система є продуктом історичного розвитку етносу і тісно пов'язана з його генезисом та історією. Саме етнос як мовний колектив є тим соціальним субстратом, в якому опосередковуються впливи соціокультурних чинників на мову.

В різних наукових концепціях мова або визнається одним із базових елементів в етнічній зовнішній ідентифікації та внутрішній самоідентифікації, ключовою умовою у визначенні етнічної групи, або заперечується як надійний критерій етнічної приналежності. В умовах чітких мовних відмінностей і переважаючого монолінгвізму, використовуючи критерій мови, в цілому легко провести межі між мовними спільнотами, які, як правило, збігаються з етнічним поділом, але така диференціація є суб'єктивною. Мовна приналежність й етнічне походження – явища неоднакові, хоча й часто збігаються, що припускає використання етнолінгвістичної класифікації як важливого положення у пошуку універсального принципу класифікації народів.

У Розділі 3 «**Роль писемності у становленні національно-культурної ідентичності українців**» (XVIII–XIX ст.) розкрито сутність полеміки навколо питання про українську мову у вказаний період, проаналізовано розпорядчі документи російської імперської влади щодо української мови, з'ясовано роль і значення представників письменства у процесі формування національно-культурної ідентичності українців.

У підрозділі 3.1. «*Цензурна політика щодо української мови на Наддніпрянщині*» розглянуто укази і розпорядження російського самодержавства і російської церкви у XVIII–XIX ст. про обмеження і заборони вживання української мови, які стали одними із чинників поступового поглинання українських земель, ліквідації основ національно-культурного життя та адміністративної автономії України. Перші зі згаданих указів стосувалися заборон друкувати богослужбові книги, які не відповідали ортодоксальному вченню того часу. Під гаслом «захисту» православ'я російська православна церква поширювала вплив на населення України, чому сприяли й зовнішньополітичні обставини. Уже з другої половини XVII ст. під страхом смертної кари заборонялося друкувати книги українською мовою, а вже надруковані наказувалося спалювати, ознаменувавши початок контролю за діяльністю українських книговидавців. В умовах посилення імперського тиску указами XVIII ст. на українських підросійських землях було заборонено друкувати будь-які книги, крім церковних; книги старого українського друку

вимагалось вилучати і замінювати російськомовними виданнями; у діловодство українських консисторій було впроваджено російську мову; середня і вища школи були переведені на російську мову викладання і т.д., що стало передумовами масштабного процесу русифікації українців. Активізація українського руху у другій половині XIX ст. нашттовхнулася на суворі заходи з обмеження вживання української мови, остаточно закріплені Валуєвським циркуляром й Емським указом, що призвело до тимчасової дезорганізації українського руху на Наддніпрянщині.

У підрозділі 3.2. *«Українська мова у суспільному дискурсі XIX ст.»* розкрито сутність полеміки навколо питання про українську мову у вказаний період, позначений становленням українофільського руху, який розпочав боротьбу за українську мову.

Всупереч офіційній імперській політиці Харківський університет, як один із потужних освітніх і наукових центрів у Наддніпрянській Україні, ініціював видання українознавчих часописів, наукових праць, у тому числі й українською мовою, актуалізував питання про народні мову і творчість, розвиток української літератури. Зусиллями О. Павловського було започатковано граматичне дослідження української народної мови, М. Цертелева – вивчення українського фольклору. М. Максимович закликав вивчати мову рідного народу, творчість Т. Шевченка дала поштовх до формування української літературної мови. За цих умов розпочинається обговорення питання про українську мову, її роль у літературі та перспективи історичного розвитку. Російські публіцисти, літератори, науковці (В. Белінський, М. Погодін, М. Добролюбов, М. Катков та ін.) безапеляційно заявляли, що «малоросійський язык» – це діалект великоросійської мови, зіпсований польськими чи навіть скандинавськими впливами. Натомість російські інтелектуали І. Срезневський, Ю. Самарін, П. Лавровський та українські вчені П. Білецький-Носенко, М. Костомаров та ін. обстоювали право української мови на самостійність та автохтонність. Через активізацію українського руху і, відповідно, посилення цензурної політики, дискусія про українську мову вийшла за межі лінгвістично-філологічного дискурсу і перейшла в історико-політичну площину. З цього часу починається процес «привласнення» (О. Міллер) української території російським націоналізмом, що охопив не лише ідеологію, а й сфери культури і мови. Але уже наприкінці 50-х рр. XIX ст. російські «інтелектуали» змушені були де-факто визнати самостійний розвиток української мови, щоправда, переорієнтувавшись на доказування її непотрібності. Незважаючи на тривалий лінгвоцид, українська мова все ж отримала потужний стимул для свого розвитку в контексті українського націєтворення загалом та у творчості українських письменників і поетів, стала одним із визначних консолідуючих чинників українського суспільства.

У підрозділі 3.3. *«Твори представників українського письменства як рушійна сила формування національно-культурної ідентичності»* розкрито діяльність українських письменників і поетів XIX ст. у справі розвитку та

популяризації української мови як однієї з умов формування національно-культурної ідентичності українців.

Багатство розмовної української мови першим відтворив І. Котляревський, який привернув увагу до художньо-естетичної цінності мовної культури українців, і, на відміну від попередників (М. Довгалевський, П. Лобисевич та ін.), не лише продовжив розпочатий ними процес «входження» народної мови в літературу, а й закріпив у ній народну мову як основу літературної, творчо розвинувши і збагативши мовні традиції, пов'язавши їх із фольклором і зробивши загальним надбанням. Видання «Енеїди», яка виразно продемонструвала лексичне та фразеологічне багатство української мови, стало потужним поштовхом для розвитку української літературної мови, зумовило її мовне відокремлення від російської. Поема І. Котляревського стала джерелом стилю для творчості Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, П. Куліша та інших українських письменників. Використовуючи творчі методи І. Котляревського, П. Гулак-Артемівський започаткував українську прозову мову, збагативши її новими жанрами – посланнями, романтичною баладою, байкою, віршованими переспівами псалмів. Наслідком сентиментально-романтичного зацікавлення народом стали пошуки письменника нових вислівних можливостей української літературної мови. Г. Квітка-Основ'яненко закріпив у ній окремі фонетичні і морфологічні норми, що дотепер залишаються невід'ємними ознаками української мови. В його повістях й оповіданнях українська літературна мова збагачувалася, шліфувалася, удосконалювалася, позбувалася колишньої односторонності. Мовна діяльність П. Куліша, Т. Шевченка, М. Костомарова та ін., які своєю творчістю охопили всі існуючі на той час літературні жанри, характеризується прагненням синтезувати в українській літературній мові східні і західні говори народної мови. Поети-романтики суттєво збагатили українську мову словами культурного вжитку, створили нові літературні жанри – баладу, ліричну пісню тощо, продовжили здобутки попередників у мовотворенні. П. Куліш, як письменник широких інтересів, своїми прозовими творами, мовознавчими і критичними розвідками в умовах лінгвоциду щодо української мови істотно вплинув на розвиток її літературної форми, сприяв становленню загальнонаціональної культури народу, доводячи її окремішність і самостійність.

Творчість Т. Шевченка вирізняється з-поміж інших літературних здобутків його попередників. Йому належить виняткова роль не лише у згуртуванні передових сил української нації, у формуванні свідомості українського народу, – з виходом «Кобзаря» відкривається нова епоха в розвитку українського красного письменства, яке віднині незрівнянно розширило свої тематичні й філософські обрії. Т. Шевченко установив ту структуру української літературної мови, яка збереглась як основа сучасної мови, тобто розвинув й утвердив певний склад словника і граматичний лад української мови, які надалі стали нормою і зразком для письменників, театру тощо.

ВИСНОВКИ

У **Висновках** узагальнено результати дослідження, які свідчать про комплексний характер з'ясування особливостей мови як універсальної форми буття національної культури.

1. Усвідомлення важливої ролі мови в житті людини і суспільства призвело до того, що, починаючи з минулого століття, нові нелінгвістичні дисципліни відкривають для себе мовну тематику. У гуманітарних науках увага звертається на проблеми розвитку і функціонування мови в соціокультурному контексті. Така дослідницька ситуація обумовлена сутністю мови, її вкоріненістю у духовному житті людини і культуротворчій діяльності соціуму. З цієї причини в дослідженнях, які тією чи іншою мірою торкаються лінгвістичної тематики, повинна бути присутня культурологічна парадигма.

У світових мовних процесах і долях окремих мов важливу роль відіграє рівень розвитку цивілізації, культурологічний аналіз взаємодії якої із мовою виявляє наявність закономірностей історичного і системно-функціонального характеру, що є результатом, з одного боку, стихійних процесів, а з іншого, свідомого втручання суспільства в розвиток останньої. Для розвитку і функціонування цивілізації особливо значущими є функції мови як засобу консолідації спільноти, забезпечення соціальної взаємодії, накопичення і трансляції культурного досвіду. В історичному аспекті цивілізаційна діяльність суспільства сприяє формуванню національних мов у певних процесах: зростання соціальної інтеграції зумовлює зміцнення мовної єдності соціуму, зростаюча диференціація суспільного життя – внутрішню диференціацію і збагачення системи мови, розширення її комунікативних функцій.

2. Специфіка відносин цивілізації з мовою виражається в явищах протилежного характеру: цивілізація не лише сприяє ускладненню і збагаченню мовної системи, а й прагне раціоналізувати її використання для досягнення своїх цілей. Це призводить до формалізації, стандартизації, почасти спрощення мови, причому така її раціональна обробка має тенденцію зростати в міру розвитку цивілізації. У процесі формування національних мов вагому роль відіграє й культура – з точки зору внутрішньо-системного розвитку мови та зміцнення мовної єдності.

3. Мовна картина світу визначається двома основними детермінантами: законами мови, а також характером і змістом картини світу, яка позначає понятійно-подібну форму знання. Картина світу має складну структуру, елементи якої та їх співвідношення залежать від характеру об'єкта (наука, міфологія, релігія) і рівня історичного розвитку суспільства. Будь-якій картині світу властиве певне історично конкретне, смислове та функціональне навантаження. Наукова, міфологічна і релігійна картини світу мають знаковий характер, при цьому загальним для них знаком є мова. Мова в картинах світу виконує такі функції: форма вираження, спосіб позначення, інструмент пізнання, регулювання. Мова – це спосіб інтерпретації картини світу, комунікації в процесі створення, трансляції й освоєння картини світу. Характер мовної

картини світу залежить від основних ознак і функцій типу картини світу і сприяє формуванню і закріпленню цих ознак.

4. Мова є важливим аспектом проблематики етнічності, оскільки наявність спільної мови як засобу комунікації є однією з основних умов етногенезу. Механізм формування етнічних спільнот – це комплекс різних і, перш за все, мовних комунікацій. Без цього неможливе створення будь-якої спільноти людей, хоча мова, як і інші, окремо взяті ознаки етносу, не може бути визнана беззастережною умовою у визначенні кордонів етнічної групи. Роль мови полягає не у використанні її в якості критерію, на основі якого проводяться межі між етнічними групами за принципом: де закінчується простір однієї мови, починається інша етнічна група. Такий жорсткий принцип непридатний для практичного застосування в багатомовних суспільствах, адже індивіди і цілі народи володіють різними мовами і в залежності від ситуаційного контексту використовують різні мови. В етнічній ідентифікації мова відіграє роль одного з елементів етнічної самосвідомості – суб'єктивної думки, ідеї, на основі якої індивід асоціює себе з етнічною групою.

5. Виразним прикладом формування літературної мови та підвищення її соціального престижу як необхідної умови становлення національно-культурної ідентичності є історія української мови, зокрема період появи передумов її розвитку в якості літературної. Боротьба за українську мову, яка розтяглася на століття опору більш потужним сусідам, фактично стала метафорою боротьби України за свою незалежність.

На території українських підросійських земель у XVIII–XIX ст. мовна імперська політика була скерована на закріплення офіційного статусу російської мови як державної та її виняткового права на функціонування у сфері освіти, судочинства та адміністрування з одночасною реалізацією політики дискредитації української мови. Розпорядження російського уряду та російської церкви встановлювали обмеження на використання української мови у сфері друку, культурному та освітньому середовищах. Наслідком такої мовної політики стало зниження соціального статусу української мови, яка у XIX ст. сприймалася як мова «низького» престижу, асоціювалася із селянським побутом і використовувалася у сімейному побуті, частково в літературі. Церква, школа, армія, суд та управлінські структури перебували поза сферою функціонування української мови. З початку 1860-х рр. будь-які спроби розширити сферу функціонування української мови російський уряд розглядав як загрозу цілісності держави. Відтак, мовна імперська політика переважно була скерована на підтримку та поширення російської мови як єдиної державної, а також заперечення екзистенційної цінності української мови, цілковиту асиміляцію й розчинення українства у панівній великоросійській нації. Вироблені у XVIII–XIX ст. репресивні методи й надалі використовувалися імперською та радянською владою для боротьби з українською мовою та свідомим українством.

6. До полеміки про походження української мови та її статус у контексті, з одного боку, дотримання в імперській політиці принципу «державність-народність-православ'я», а з іншого, процесів українофільства, долучились

представники української та російської наукової громадськості. Внаслідок дискусії, що тривала кілька десятиліть, серед українців усе більше утверджувалася думка про самостійний шлях історичного розвитку мови автохтонного населення українських земель; представники російської інтелігенції змушені були де-факто це визнати, але переорієнтувалися на доказування непотрібності, історичної неперспективності «южнорусского языка».

Представники інтелектуальної еліти сприяли розвитку української мови шляхом утворення різноманітних товариств, які організовували опір асиміляційній політиці імперської метрополії, підготовки правописів та перекладів класичної і релігійної літератури, а також написання наукових, публіцистичних і художніх творів українською мовою, організації наукових інституцій для вивчення культурної та історичної спадщини українців.

7. Попри численні цензурні заборони, виходили друком українськомовні літературні твори різних жанрів. Їх видання та поширення набуло вагомого значення у контексті українського руху, трансляції української ідентичності в суспільстві у ХІХ ст. У цьому процесі українська мова відіграла виключну роль, не випадково цілком обґрунтованою виглядає позиція прогресивних діячів української культури, які розглядали мову як зв'язувальну ланку між освіченою частиною суспільства і широкими верствами населення. Українські інтелектуали відіграли провідну роль у формуванні національної ідентичності. Літературна і наукова діяльність П. Куліша, І. Нечуй-Левицького, Т. Шевченка та інших були скеровані на формування української літературної мови й розширення сфери її вжитку. Українська мова утверджувалася не лише як самодостатня ознака особистої і колективної ідентичності, а й як потужна зброя у боротьбі за національну культуру. Безумовно, особлива роль у цьому процесі належала Т. Шевченку, завдяки якому «свобода почала говорити по-українському» (Р. Шпорлюк).

Здійснене дослідження не вичерпує усіх аспектів вивчення взаємовідносин мови і культури. Подальшого аналізу потребують форми репрезентації смислових засад національної культури з допомогою мови, співвідношення національної мови та етнічної ідентичності тощо.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Лисинюк М. В. Внесок представників письменництва у становлення української літературної мови (друга пол. ХVІІІ – перша пол. ХІХ ст.) // Питання культурології. 2018. Вип. 34. С. 103–112.
2. Лисинюк М. В. Мова як об'єкт гуманітарного пізнання // Культура і мистецтво в сучасному світі. 2018. Вип. 19. С. 128–135.
3. Лисинюк М. В. Мова як універсальна форма буття культури // Культура і сучасність. 2018. № 1. С. 330–333.

4. Лисинюк М. В. Мовна ситуація в Наддніпрянській Україні у XVII–XVIII ст. // *Культура України*. 2018. Вип. 62. С. 160–170.

5. Лисинюк М. В. Новітня українська літературна мова у контексті національно-культурного життя Наддніпрянщини у першій половині XIX ст. // *Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури*. 2018. Вип. 41. С. 321–327.

Статті у виданнях, внесених до міжнародних наукометричних баз

6. Лисинюк М. В. Літературні твори XVII – першої половини XIX ст. як чинник формування новітньої української мови // *Молодий вчений*. 2018. № 12. С. 344–348.

7. Лисинюк М. В. Мова і цивілізація: взаємозв'язок та взаємообумовленість // *Молодий вчений*. 2019. № 3. С. 57–61.

Опубліковані праці апробаційного характеру

8. Лисинюк М. В. Зміст мови як універсальної форми культури // *Традиційна культура в умовах глобалізації: збереження автентичності та розвиток креативних індустрій: матеріали наук.-практ. конф., 22–23 червня 2018 р., м. Харків*. Харків, 2018. С. 243–247.

9. Лисинюк М. В. Мова як засіб міжкультурної комунікації // *Інформаційна діяльність, документознавство, бібліотекознавство: історія, сучасність, перспективи: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених, 30–31 травня 2018 р., м. Київ*. Київ, 2018. С. 27–28.

10. Лисинюк М. В. Мова як об'єкт культурологічного пізнання // *Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики: матеріали Третьої Всеукр. наук. конф., 25–26 травня 2018 р., м. Дніпро*. Дніпро, 2018. С. 270–271.

11. Лисинюк М. В. Мова як форма буття культури // *Культурні і креативні індустрії: історія, теорія та сучасні практики: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 24 квітня 2017 року, м. Київ*. Київ, 2017. С. 77–81.

12. Лисинюк М. В. Становище новітньої літературної української мови на Наддніпрянщині у першій половині XIX ст. // *Актуальні проблеми гуманітарних наук у дослідженнях молодих науковців: матеріали XVI Міжнар. наук.-практ. конф., 19 листопада 2018 р., м. Київ*. Київ, 2018. С. 48–50.

АНОТАЦІЯ

Лисинюк М. В. Мова як універсальна форма буття національної культури. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата культурології за спеціальністю 26.00.01 «Теорія та історія культури». – Київський національний університет культури і мистецтв Міністерства культури України, Київ, 2019.

Дисертація присвячена дослідженню мови як форми буття національної культури, чинника її становлення і поширення. Вказано на специфіку відносин цивілізації і мови, наведено основні детермінанти, якими визначається мовна картина світу, характер якої залежить від основних ознак і функцій типу

картини світу. Зазначено, що в етнічній ідентифікації мова відіграє роль одного з елементів етнічної самосвідомості. Звернено увагу на ставлення до української мови як етнічної ознаки у Російській імперії у XVIII–XIX ст. Проаналізовано репресивні методи проти української мови з боку російського уряду та російської церкви, які й надалі використовувалися імперською та радянською владою для боротьби з українською мовою та свідомим українством. Наголошено на внеску представників українського письменства у розвиток української літературної мови, становлення руху національного відродження.

Ключові слова: мова, українська мова, мовна картина світу, цивілізація, національна культура, етнос, літературні твори, лінгвоцид.

АННОТАЦИЯ

Лисинюк М. В. Язык как универсальная форма бытия национальной культуры. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата культурологии по специальности 26.00.01 «Теория и история культуры». – Киевский национальный университет культуры и искусств Министерства культуры Украины, Киев, 2019.

Диссертация посвящена исследованию языка как формы бытия национальной культуры, фактора ее становления и распространения. Указано на специфику отношений цивилизации и языка, приведены основные детерминанты, определяющие языковую картину мира, характер которой зависит от основных признаков и функций типа картины мира. Отмечено, что в этнической идентификации язык играет роль одного из элементов этнического самосознания. Обращено внимание на отношение к украинскому языку как этническому признаку в Российской империи в XVIII–XIX вв. Проанализированы репрессивные методы против украинского языка со стороны российского правительства и российской церкви, и в дальнейшем использовавшиеся имперской и советской властью для борьбы с украинским языком и сознательным украинством. Отмечен вклад представителей украинской литературы в развитие украинского литературного языка, становление движения национального возрождения.

Ключевые слова: язык, украинский язык, языковая картина мира, цивилизация, национальная культура, этнос, литературные произведения, лингвоцид.

SUMMARY

Lysyniuk M.V. Language as a universal form of national culture existence. – Qualification scientific paper, manuscript.

Dissertation for a PhD degree in Cultural studies: Speciality 26.00.01 “Theory and history of culture”. – Kyiv National University of Culture and Arts, Ministry of Culture of Ukraine, Kyiv, 2019.

The research is devoted to the study of language as a form of national culture existence, which transfers the treasures of the culture from generation to generation; and as a culture tool that forms the personality of a person, the native speaker, through the language imposed on him and the picture of the world laid down in the language, mentality, attitude towards people, etc., that is, through the culture of the people who use this language as a means of communication. The study also specifies the specifics of civilization relations and language. Presented in terms of dialogue concepts, «language and civilization» problem shows the rigid opposition of civilization and cultural sections of social life and, accordingly, the regression motives of language in civilization, which manifests itself in its erosion, unification, alienation from real life and creativity. It is emphasized that the linguistic picture of the world is a specific system, which is determined by two main determinants: laws of language, and also the character and content of the picture of the world. Types of the picture of the world are mythological, religious, scientific, common sign for which is language, which in the world pictures performs certain functions: expression form, designation way, knowledge tool, regulation. The nature of the language world picture depends on the main features and functions of the world picture type and promotes the formation and consolidation of these features.

It is noted that in the ethnic identification, language plays the role of one of ethnic self-consciousness elements. In various scientific concepts, language is one of the basic elements in ethnic external identification and internal self-identification, one of the key conditions for determining an ethnic group. Language affiliation and ethnic origin are different phenomena, although they often coincide. Attention is drawn to the attitude towards Ukrainian language as an ethnic feature in the Russian Empire in XVIII–XIX centuries. The chronological and territorial boundaries of the study cover the territory of Ukrainian lands, incorporated into the Russian Empire, for which during XVIII–XIX centuries characteristic processes, on the one hand, formation of Ukrainian literary language, and, on the other hand, reducing its social prestige through the use of a wide range of political instruments and indirect levers of influence. Activation of Ukrainian movement in the second half of XIX century, faced severe measures to restrict the use of Ukrainian language. Repressive methods against Ukrainian language by Russian government and Russian Church, which were still used by imperial and Soviet authorities to fight Ukrainian language and conscious Ukrainians, are analyzed. It is emphasized that contrary to the official ideological guidelines in Russian society, there was no unequivocal conviction regarding the status of Ukrainian language as an independent language or Russian dialect. The final discriminatory policy towards Ukrainian language was secured by Valuev Circular and Ems Ukaz (Decree), according to which it was forbidden to print religious, educational books in Ukrainian language, which had to be ousted from the cultural sphere and limited by domestic use, which led to the temporary disorganization of Ukrainian movement in Dnieper Ukraine (Naddnipryanshchyna). A wide range of national-cultural issues that confirmed the historical and cultural identity of Ukrainian people, its long-standing civilization traditions on its land were propagated on the pages of Ukrainian sociopolitical, literary and artistic magazine

«Osнова», the main idea for which was the language problem, as well as Ukrainian identity formulation.

The contribution of Ukrainian literature representatives to the development of Ukrainian literary language, formation of national revival movement has been found out. It was indicated that Ukrainian intelligentsia representatives advocated the idea that the language was a connecting link between educated part of society, in which the perception of Ukrainian political nation was formed, and wide strata of the population. It was this generation of intellectuals who acted in a single cultural field, played a leading role in common Ukrainian identity formation. In the second half of XIX century, their efforts were directed towards Ukrainian literary language formation and expansion of its sphere of use. A special role in this process belonged to T. Shevchenko work. Thanks to conscious Ukrainians, Ukrainian language revolted as the main and indispensable part of personal and collective identity, and, ultimately, as a powerful weapon in the struggle for its national culture.

Key words: language, Ukrainian language, language picture of the world, civilization, national culture, ethnos, literary works, linguocide.

Підп. до друку 24.04.2019. Формат 60x84 ¹/₁₆. Папір др. апарат.
Друк офсетний. Обл.-видав. арк. 0,9. Зам. 25. Тираж 100.

Видавець і виготовлювач
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв
01015, м. Київ, вул. Лаврська, 9.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи
ДК № 3953 від 12.01.2011.